

Олександр ЧОРНИЙ

**ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ МОРСЬКИХ
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ
ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – ПОЧАТКУ XX ст.**

Історія морських навчальних закладів, що діяли на півдні України впродовж останньої чверті XVIII – на початку XX століть, і досі залишається невідомою та малодослідженою у вітчизняній історичній науці. Лише вузькому колу істориків та краєзнавців відомо, що в окреслений період на українських теренах діяли більш як 20 навчальних закладів, орієнтованих на підготовку морських спеціалістів для військового та комерційного флоту на Чорному морі. Щоправда, деякі навчальні заклади, як-от Чорноморське морське артилерійське училище, Чорноморське штурманське училище, Херсонське училище торговельного мореплавання, Миколаївське портове ремісниче училище, згадувалися в наукових роботах у контексті розгляду освітніх процесів на півдні України у XIX ст.¹ Решта морських училищ та шкіл предметом спеціального наукового дослідження не були.

Джерельну базу проблеми складають архівні документи та їхні публікації, що здійснювалися впродовж XIX–XX ст. Особливу цінність для дослідження заявленої теми становлять неопубліковані джерела. Документи, що стосуються історії підготовки спеціалістів для морського флоту на півдні України, розпорошені по різних архівосховищах України та Російської Федерації і не складають єдиного комплексу. В Україні найбільша кількість матеріалів із зазначеного питання зберігається у ЦДІАК України та державних архівах Херсонської, Миколаївської, Одеської областей.

У ЦДІАК України більшу частину джерел охоплює колекція мікрофільмів (ф. КМФ-12), представлена мікрофотокопіями документів із теперішніх російських, колишніх центральних радянських архівів. Справи фонду розкривають діяльність на півдні України Чорноморського штурманського училища², Херсонського та Одеського училищ торговельного мореплавання³. Матеріали колекції стосуються затвердження положень згаданих навчальних закладів, зміни їхніх штатних розписів та вдосконалення системи фінансування, уведення нових навчальних дисциплін, особливостей проходження вихованцями практичних плавань на кораблях Чорноморського флоту⁴. Окрім цього, фонд містить загальні розпорядження Міністерства морських сил та міністра комерції по навчальних закладах, звіти й статистичні дані щодо діяльності морехідних класів, а також правила та умови прийому на навчання слухачів⁵.

Діяльність училища торговельного мореплавання в Одесі характеризують окремі справи із фондів попечителя Київського учбового округу та помічника начальника жандармського управління м. Одеси в Одеському порту. Серед матеріалів фондів – положення та коротка історична довідка про навчальний заклад, зразки заяв і прохань, що подавались абітурієнта-

ми для зарахування на навчання⁶, а також відомості щодо розподілу вихованців для здійснення практичних плавань⁷.

Найбільший масив джерел з історії морської освіти відклався в Державному архіві Херсонської області. Матеріали його окремих фондів стосуються діяльності Херсонського училища далекого плавання (ф. 212, 237 од. зб.; ф. 310, 4 од. зб.), Олешківської двокласної морехідної школи (ф. 213, 79 од. зб.), Голопристанської двокласної морехідної школи (ф. 190, 16 од. зб.), Бериславської двокласної морехідної школи (ф. 18, 18 од. зб.), які раніше не були у науковому обігу. Зазначені фонди містять переважно документи, датовані останньою чвертю XIX – початком XX ст., у томі числі відомості, розпорядження та листування з питань заснування училища торгового мореплавання у м. Херсоні в 1834 р.⁸, короткий історичний нарис діяльності цього навчального закладу⁹, накази й циркуляри Міністерства торгівлі та промисловості про реорганізацію Херсонського морехідного училища у 1872 р., розпорядження міністра торгівлі та промисловості щодо організації нової системи морехідних класів і шкіл на півдні України у 70–80-х рр., вихідну кореспонденцію Департаменту торгівлі з цього ж приводу¹⁰, протоколи засідань комітетів опіки навчальних закладів з питань розподілу отримуваних коштів, різноманітну нормативно-правову та фінансово-кошторисну документацію. Серед документів – оголошення про відкриття Херсонських морехідних класів II розряду з відділом суднобудування, акт відкриття Херсонського морехідного училища далекого плавання¹¹. Заслужують на увагу звіти керівників класів та шкіл про роботу закладів¹², атестаційні картки викладачів¹³ та особові справи вихованців¹⁴, що містять інформацію про кількість слухачів, їх національний склад та регіональне представництво. Водночас у фондах зберігається листування директорів навчальних закладів з Міністерством торгівлі, з керівниками інших морських училищ та шкіл, із Радою директорів та управляючим Російським товариством пароплавства і торгівлі у справах здійснення літніх практичних плавань¹⁵. Деякі справи містять статистику чисельності морехідних шкіл різного рівня на півдні України із зазначеною кількістю слухачів у них¹⁶, виписки з журналів засідань педагогічних рад навчальних закладів, правила для учнів, навчальні програми та огляди предметів, документи стосовно вступних, перевірних та випускних іспитів¹⁷.

Подібні справи містяться у маловідомому науковцям фонді Миколаївської двокласної морехідної школи (ф. 139, 19 од. зб.), що зберігається в Державному архіві Миколаївської області. У цьому ж архіві відклалися матеріали з історії Чорноморських адміралтейських поселень (ф. 246, 154 од. зб.), які можуть стати в нагоді при вивченні питань, пов'язаних з підготовкою робітників для суднобудівних верфей упродовж першої половини XIX ст. Цікавим для дослідження є й особовий фонд миколаївського краєзнавця І. Ш. Авербух (ф. Р-5901, 2 од. зб.), що містить зібрані нею матеріали з історії Чорноморського (Миколаївського) штурманського училища. У цих справах містяться витяги з документів Російського державного архіву військово-морського флоту (далі – РДАВМФ) у С.-Петербурзі, фотокопії з Морського збірника, краєзнавчих розвідок та нарисів про випускника училища, моряка-декабриста М. Чижова, вирізок із газет і жур-

налів, що може значно допомогти в пошуку публікацій, дотичних до поставленої проблеми.

При вивченні історії Одеського училища торговельного мореплавання стане в нагоді фонд 20 Державного архіву Одеської області, що охоплює документацію згаданого навчального закладу. Окремі матеріали, що стосуються підготовки спеціалістів для морського флоту, можна зустріти в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Це, зокрема, робочі нотатки Одеського товариства історії та старожитностей (ф. 5). Корисними для дослідження питань, що дають уявлення про особливості підготовки медиків для флоту, можуть бути копії документів з історії Єлисаветградської медико-хірургічної школи, що зберігаються в Музеї історії медицини Кіровоградської області¹⁸.

Значний масив документів з історії чорноморських військово-морських училищ і шкіл зберігається в РДАВМФ¹⁹. Ідеться, зокрема, про фонди Чорноморського штурманського училища (ф. 1091, 116 од. зб.), Чорноморської штурманської роти (ф. 348, 148 од. зб.), 2-го Учбового морського екіпажу Чорноморського флоту (ф. 1093, 61 од. зб.), Флотського училища малолітніх юнг Чорноморського флоту (ф. 1094, 39 од. зб.), Артилерійського училища Чорноморського флоту (ф. 1096, 10 од. зб.), Чорноморської гардемаринської роти (ф. 47, 6 од. зб.), Чорноморської роти флотських кадетів (ф. 74, 7 од. зб.), Ремісничої портової школи Миколаївського порту Чорноморського флоту (ф. 102, 219 од. зб.), Завідувача тимчасових навчальних класів у м. Миколаєві (ф. 95, 9 од. зб.), Морських юнкерських класів Чорноморського флоту в м. Миколаєві (ф. 100, 80 од. зб.). Свого часу матеріали перелічених фондів зберігалися в Чорноморському військово-морському архіві, але в 1921–1923 рр. їх було відібрано представниками “центру” й відправлено до Петроградського центрального військово-морського архіву (нині – РДАВМФ).

Проаналізувавши кількість та склад справ названих фондів, можемо припустити, що в цьому спеціалізованому архіві зосереджені далеко не всі документи окресленої проблематики. Так, Чорноморське штурманське училище діяло впродовж 1798–1826 рр., а потім було реорганізоване в Чорноморську штурманську роту (1826–1862) – загалом, якщо розглядати їх як один навчальний заклад, що діяв близько 64-х років, то 264 справи архіву з його історії, – це дуже мало для училища такого рівня. Флотське училище малолітніх юнг Чорноморського флоту (1804–1837) існувало більш як 30 років, в архіві ж зберігаються всього 39 справ. Окремий фонд, який би характеризував історію першого морського навчального закладу Південної України – Херсонського (Чорноморського) морського кадетського корпусу – взагалі відсутній. Окремі відомості про нього можна зустріти у формулярних списках офіцерів флоту кінця XVIII – першої половини XIX ст. Судячи з анотацій до вищезгаданих фондів, у них зберігаються документи, які не повністю відтворюють діяльність на півдні України того чи іншого морського училища чи школи.

На нашу думку, значна частина документів з історії морської освіти Південної України втрачена в роки Першої та Другої світових воєн, осіла у приватних колекціях або ж була вивезена за кордон флотськими офіцерами, які емігрували в 1917–1920 рр.

З огляду на зазначене важливе значення для дослідження окресленої проблематики мають матеріали, опубліковані впродовж XIX–XX ст., які можна розділити на кілька груп, уведених до наукового обігу спеціальними виданнями під егідою імператорської канцелярії, Морського міністерства, Міністерства народної освіти та наукових товариств. Це переважно документи, видрукувані в “*Полном собрании законов Российской империи*” (далі – ПСЗ), “*Записках Одесского общества истории и древностей*”, у журналі “*Морской сборник*” та ін.

До першої групи опублікованих джерел можна віднести законодавчі акти, вміщені у ПСЗ. Документи з досліджуваної нами проблематики зустрічаються у зводі починаючи з тому XX першого видання, що хронологічно відповідає 1778 р. Саме в цьому томі опубліковано імператорський указ під № 14 764, в якому йдеться про початок будівництва м. Херсон, а з тим – і адміралтейства з корабельними верфями, які мали стати базою для появи на Чорному морі військового флоту та відкриття на півдні України перших навчальних закладів морського відомства. Отже, том XX першого видання законів можна розглядати як відправну точку в зазначеному зібранні, від якої варто проводити пошук документів для подальшого розроблення теми.

Робота 2-го відділу імператорської канцелярії, Кодифікаційного відділу Державної ради та Державної канцелярії вилілась, окрім першого, ще й у друге та третє видання законів імперії. Хронологічно всі три зібрання охоплюють документи, датовані кінцем XVII – початком XX ст., 1913 роком включно.

На сторінках видання видрукувано укази імператорів, найвищі рескрипти, доповідні записки, проекти Адміралтейств-Колегії та Морського міністерства, різноманітні вказівки командувачам морських сил, а також статuti флоту. Серед них найбільше значення для дослідження проблеми мають укази імператора та затверджені проекти, що стосуються відкриття тих чи інших морських училищ та шкіл. Прикладом можуть слугувати монарші укази й розпорядження з дозволом на відкриття Корпусу чужоземних одновірців у Петербурзі (Зібр. I: Т. XX, № 14 299, 14 300) та переведення його до Херсона в якості морського кадетського корпусу (Зібр. I: Т. XXI, № 15 658), Указ про створення корабельного і штурманського училищ для Чорноморського флоту (Зібр. I: Т. XXV, № 18 634), положення про відкриття Чорноморської штурманської роти (Зібр. II: Т. I, № 390), Училища для дочок нижчих чинів Чорноморського флоту (Зібр. II: Т. I, № 730), Херсонського училища торговельного мореплавання (Зібр. II: Т. IX, № 6 788) та ін. Як правило, ці документи містять інформацію про те, з якою метою і хто заснував училища, кому вони підпорядковувалися та хто їх фінансував. Окрім цього, в них йдеться про кількість слухачів і викладачів, навчальну програму і предмети для вивчення, про способи отримання практичних навичок. До такого документа додавали ще й штатний розпис, в якому чітко зазначено витрати на всі потреби училища чи школи.

Важливими законодавчими актами для розгляду теми є статuti навчальних закладів (Зібр. I: Т. XXVII, № 20 651) та статuti військово-

морського флоту (Зібр. I: Т. XXIV, № 17833), які повністю регламентують внутрішнє життя слухачів училищ, моряків флоту та проведення практичних плавань і бойових навчань. Саме ці документи дають можливість зрозуміти особливості підготовки штурманів, артилеристів, юнг, корабельних майстрів для флоту, описують вимоги до знань, умінь і навичок спеціалістів того чи іншого профілю, а також регламентують їхні обов'язки. У свою чергу, знання статутів було невід'ємною нормою у навчальних закладах Морського відомства.

Поряд із цим, окреме місце серед документів ПСЗ посідають законодавчі та нормативно-правові акти, що стосуються управління Чорноморського флоту і портів (Зібр. I: Т. XXII, № 16240; Т. XXIII, № 17026; Т. XXIV, № 17545; Т. XXVII, № 21039; Зібр. II: Т. VI. Ч. II, № 5019), затверджені імператором доповіді міністра морських сил або його заступників (Зібр. I: Т. XXII, № 15934; Т. XXIII, № 16784, 17051; Т. XXXVI, № 27874), що регламентували роботу Чорноморського адміралтейського управління, а з тим і підпорядкованих йому морських навчальних закладів. Із доповідних записок, що виходили з Морського міністерства, імператор дізнавався про ситуацію в системі морської освіти, а тому ці документи часто були основою для вироблення рішень стосовно того, чи підтримувати коштами в разі перспективності, чи закрити у протилежному випадку той чи інший навчальний заклад. Доповідні записки важливі для розуміння питань, пов'язаних з управлінням та фінансуванням морських училищ і шкіл окресленого періоду.

У виданні можна ознайомитися з документами, що містять висновки спеціальних комісій Морського міністерства щодо роботи навчальних закладів, а також з указами про перейменування училищ у роті, екіпажі, корпуси і т. д. (Зібр. I: Т. XXIII, № 17051; Т. XXXVI, № 27874; Зібр. II: Т. XXXII, № 32171) та актами законодавчого характеру, спрямованими на вдосконалення системи викладання в окремих училищах і школах (Зібр. I: Т. XX, № 14830; Зібр. II: Т. V. Ч. II, № 4053).

Важливі відомості з історії чорноморських морських навчальних закладів містять ділові папери та листування намісника Південної України, першого командувача флоту на Чорному морі фельдмаршала Г. О. Потьомкіна-Таврійського. Саме його документацію можна віднести до другої групи опублікованих джерел. Уперше частину документів з архіву князя було введено до наукового обігу членами Одеського товариства історії та старожитностей у записках цієї наукової установи в 70–80-х роках XIX ст. Серед них – листи до Катерини II, ордери, рескрипти і розпорядження на ім'я бригадира М. Фалєєва, голови Чорноморського адміралтейського управління М. Мордвинова та інших, в яких ідеться про морські навчальні заклади на півдні України. Ці документи стосуються становлення та діяльності Херсонського морського кадетського корпусу, а також його ролі в підготовці морських офіцерів. Архів фельдмаршала є неоціненним і з точки зору розуміння процесів і явищ, які передували появі флоту на Чорному морі, його розбудові та зростанню.

Роботу науковців Одеського товариства у 90-х роках XIX ст. продовжив російський військовий історик М. Ф. Дубровін. У збірнику «Бумаги

князя Г. А. Потёмкина-Таврического 1788–1789 гг.”, що вийшов за його редакцією у С.-Петербурзі 1894 року, містяться документи фельдмаршала, що стосуються запровадження та зростання адміралтейських поселень як центрів підготовки корабельних майстрів. Чільне місце на сторінках збірника займають розрахункові таблиці фельдмаршала із зазначеною кількістю офіцерів і матросів, яких бракувало для комплектування особового складу Чорноморського флоту та підготовку яких пропонувалося здійснювати на півдні України, розширюючи мережу навчальних закладів. Деякі документи даної групи можна зустріти на сторінках Записок Таврійської вченої архівної комісії. У цьому ж виданні маємо змогу ознайомитись і з листуванням П. О. Зубова, що був другим намісником Південної України та мав пряме відношення до Чорноморського флоту та училищ морського профілю в Україні.

Цінні документи з досліджуваної проблематики містяться в добірці ордерів Г. О. Потьомкіна, опублікованих А. К. Богумілом²⁰, а також у збірнику “Архив графов Мордвиновых”²¹. Зокрема, на сторінках останнього міститься передсмертна записка Г. О. Потьомкіна “Распоряжения и предложения князя Потемкина-Таврического об устройстве Черноморского флота и города Николаева,” в якій викладено його бачення програми розвитку флоту на Чорному морі та навчальних закладів морського профілю в Миколаєві. Варто наголосити: пропозиції, викладені Потьомкіним, були майже повністю реалізовані М. С. Мордвиновим.

До третьої групи опублікованих джерел належать документи законодавчого характеру, що друкувалися на сторінках журналу “Морской сборник” у 1848–1914 роках. Журнал видавався щомісяця друкарнею Морського міністерства. Третину кожного номера було відведено вхідній та вихідній документації Морського міністерства.

Більшість чисел журналу містять укази про відкриття морських шкіл, штурманських і артилерійських рот, навчальних екіпажів, а також положення про навчальні заклади та штатні розписи. Ця група документів дає змогу максимально точно встановити дати відкриття навчальних закладів, їх внутрішню організацію, систему управління та фінансування, а також особливості підготовки морських спеціалістів за доби броненосного флоту. Серед матеріалів журналу – списки слухачів, відомості про умови вступу до навчальних закладів Морського відомства та зразки документів, які мали подавати бажаючі вступити до морського училища або школи. Регулярно в Морському збірнику публікувалися правила прийому до штурманської та артилерійської роти, 2-го морського навчального екіпажу, флотського училища. Окрім цього, в багатьох номерах містяться навчальні програми та програми випускних іспитів, а також переліки питань, відповіді на які мали знати претенденти на звання штурмана, кочегара чи сигнальника військово-морського флоту²².

Поряд з тим, зустрічаємо циркуляри інспекторського департаменту Міністерства морських сил про результати перевірки системи морських навчальних закладів імперії та документи, що стосуються нововведень в управлінні Морським міністерством та його департаментами, а також статут Російського Товариства пароплавства і торгівлі (далі – РТПТ)²³, в

якому йдеться про сприяння підготовці морських спеціалістів для комерційного флоту на суднах згаданого товариства. Усі документи, виокремлені нами в третю групу, становлять значний масив опублікованих джерел з історії підготовки спеціалістів для морського флоту на півдні України в останній чверті XVIII – на початку XX ст.

До четвертої групи документів можна віднести звіти управляючих військово-морськими училищами, ротами й екіпажами та завідувачів навчальних закладів, що здійснювали підготовку моряків для комерційного флоту, а також звіти РТПіТ.

Звіти управляючих військово-морськими навчальними закладами публікувались у Морському збірнику. На сторінках журналу видруковано, наприклад, щорічні звіти управляючого Чорноморською штурманською ротою контр-адмірала М. П. Манганарі про роботу училища за 1855–1860 рр.²⁴, командувача Чорноморської гардемаринської роти контр-адмірала Я. М. Юхаріна про роботу роти в 1857 р.²⁵, капітана 2-го Морського навчального екіпажу Швендера про підготовку в ньому морських спеціалістів упродовж 1856–1861 рр.²⁶, а також витяги зі звітної документації інспектора всіх морських екіпажів генерал-лейтенанта Кохіуса за 1856 р., де він описує роботу 2-го навчального екіпажу²⁷.

Звіти управляючих морськими навчальними закладами, як правило, включають: коротку історичну довідку про те чи інше училище, роту або школу; відомості про викладачів та особовий склад вихованців; детальну інформацію про навчально-виховний процес, матеріально-технічну базу закладу; таблиці успішності теоретичного і практичного навчання, фізичної підготовки та фінансово-господарського становища. Звіти керівників морських училищ та шкіл є одним із найцінніших джерел для вивчення роботи військово-морських училищ та шкіл Південної України. Вони публікувались у Морському збірнику до початку 60-х років XIX ст., а потім цю роботу було припинено у зв'язку із закриттям більшості навчальних закладів. У 1870–1880-х роках журнал почав друкувати матеріали звітів Морського вченого комітету, які містять інформацію про діяльність морських училищ Південної України²⁸. Важливе значення для дослідження теми мають також звіти завідувачів Олешківської двокласної морехідної школи²⁹ та Херсонських морехідних класів III розряду³⁰, що видрукувані окремими брошурами.

На окрему увагу в цій групі джерел заслуговує звіт керівника особливої комісії генерал-лейтенанта Кумані про роботу Чорноморських адміралтейських поселень³¹ упродовж останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. Документ складено на основі архівних матеріалів та свідчень мешканців поселень, що робить його об'єктивним джерелом. Звіт Кумані підтверджує думку про діяльність адміралтейських поселень на півдні України, у середовищі яких проходила підготовка корабельних майстрів для флоту.

До п'ятої групи введених до наукового обігу документів слід віднести багатотомне видання “Материалы для истории русского флота,” що вийшло друком упродовж останньої третини XIX ст. у С.-Петербурзі. Майже кожен з шістнадцяти томів містить блоки документів з історії чорноморських морських училищ, у тому числі опубліковані звіти, листи, ордери

та ділову кореспонденцію, що розкривають процес становлення на півдні України морських училищ. Так, у томі XII згадується про училище юнг, що з'явилося у Херсоні в 1782 р.³²; у томі XV видання містяться ордери Г. О. Потьомкіна на ім'я контр-адмірала М. І. Войновича та обер-інтенданта І. Афанасьєва, в яких ідеться про покращання роботи Херсонського морського кадетського корпусу³³, а в частині XVI цього ж видання наводиться штатний розпис викладачів штурманського училища та училища корабельної архітектури, що діяли у Миколаєві з 1798 р.³⁴

Своєрідну групу опублікованих джерел становить “Общий морской список” – інше багатотомне видання 90-х років XIX ст. що є на сьогодні однією з найбільших документальних енциклопедій, яка охоплює біографічні довідки більшості випускників морських навчальних закладів імперії, взятих із формулярних списків морських офіцерів, котрі й нині зберігаються у РДА ВМФ. Ця копітка праця була виконана спеціальною пошуковою групою, очолюваною військовими істориками М. Коргуєвим та Ф. Веселаго. Зі сторінок цієї праці можна дістати інформацію про випускників того чи іншого морського навчального закладу. Окремі томи та інформація, яка міститься в них, суттєво допомогли нам, зокрема, при уточненні дати відкриття Херсонського морського кадетського корпусу³⁵.

Серед опублікованих документальних матеріалів суттєве значення для вивчення проблеми мають мемуари, подорожні записки та щоденники. До джерел цієї групи відносимо мандрівні записки К. Зеленецького³⁶, О. Афанасьєва-Чужбинського³⁷, спогади гардемарина Чорноморського флоту А. Леонтовича³⁸. К. Зеленецький та О. Афанасьєв-Чужбинський подорожували Новоросією в один і той же час, відвідали майже всі найбільші міста Південної України. К. Зеленецький у своєму щоденнику залишив інформацію про військово-морські навчальні заклади, які діяли в Миколаєві. Факти, наведені в його записках, можуть слугувати допоміжною інформацією для висвітлення деяких аспектів внутрішнього устрою морських училищ.

Більш змістовними і багатими на фактографічний матеріал є подорожні записки О. Афанасьєва-Чужбинського. Для дослідників його робота має виняткове значення, оскільки автор детально описав Херсонське училище торговельного мореплавання. Увагу вченого-андрівника прикуто, зокрема, до питань устрою навчального закладу, його фінансування, проведення набору слухачів та їх випуску з училища. Автор також відзначив відомих випускників. Поряд з описом училища записки містять відомості про діяльність лоцманських товариств у приморських містах південної України та їхню роль у підготовці кваліфікованих лоцманів та шкіперів для торгового флоту. 2004 року подорожні записки О. Афанасьєва-Чужбинського були перевидані в Дніпропетровську окремою роботою³⁹.

Заслужують на увагу і спогади гардемарина Чорноморського флоту А. Леонтовича. Свого часу він був слухачем Чорноморської штурманської роти, а тому залишив прекрасні нариси про роки навчання, викладачів роти та навчальний заклад.

Цим джерелам притаманний, звичайно, суб'єктивний характер, що відповідає світосприйняттю їхніх авторів, проте, за умови критичної оцін-

ки, вони дозволяють розглянути становище деяких морських навчальних закладів у середині XIX ст.

Окрему групу друкованих джерел складають статистичні матеріали, які містять різноманітні відомості про флот та уклад міст Південної України. Серед важливих джерел цієї групи – статистичні описи міста Миколаєва 1861 і 1863 рр.⁴⁰

У них зустрічаємо інформацію стосовно часу заснування окремих училищ, їхнього устрою, місця розташування на території міста, а, поряд з тим, – описи приміщень, господарських будівель та дворів училищ.

Серед цієї низки видань вирізняється двотомна праця О. Шмідта⁴¹. Матеріали та статистичні дані для майбутнього видання збирали офіцери Генерального штабу, О. Шмідт був водночас керівником проекту і головним упорядником праці. Видання надає відомості, що стосуються року заснування морських навчальних закладів, набору до них слухачів, устрою того чи іншого училища, а також діяльності адміралтейських поселень у Північному Причорномор'ї.

До групи джерел статистичного характеру можна віднести також адрес-календарі Миколаєва, Херсона, Одеси. Їхня важливість визначається інформацією про викладачів, які працювали в навчальних закладах морського профілю того чи іншого міста.

За радянського часу документи з досліджуваної теми публікувались у збірниках матеріалів, присвячених відомим адміралам та віце-адміралам Ф. Ушакову⁴², М. Лазарєву⁴³, В. Корнілову⁴⁴, військова служба яких пов'язана з флотом на Чорному морі. У збірнику документів про воєнний хист Ф. Ф. Ушакова зустрічаємо записку-інструкцію адмірала про те, як доцільніше готувати штурманів і морських артилеристів із вказівками на недоліки в підготовці цих фахівців.

До добірок матеріалів, що стосуються діяльності на півдні України М. П. Лазарєва та В. О. Корнілова, включено також значний масив рідкісних документів – листування, програми бойових навчань моряків, розпорядження по морських училищах і школах, проекти їхнього оновлення відповідно до вимог часу. Важливість цих збірників обумовлена передусім висвітленням більшості процесів, що відбувалися на флоті та в системі морської освіти Південної України в середині XIX ст. Варті уваги й документальні праці із серії “200 років”, присвячені ювілеям Херсона, Севастополя та Миколаєва⁴⁵.

Отже, існує значний масив невідомого й маловідомого фактографічного матеріалу, що стосується досліджуваної нами тематики. Оцінюючи джерельну базу окресленої проблеми, представлену архівними документами, опублікованими матеріалами, навчальними програмами та мемуарами, можна визнати її достатньою для об'єктивного, повного, достовірного та неупередженого розкриття її основних питань.

¹ История Украинской ССР. В 10 т. – К.: Наукова думка. – Т. III. – С. 611; Удод О. П. Середня та вища освіта на Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // УІЖ. – 1970. – № 6. – С. 84–91; Очерки истории педагогической мысли народов СССР XVIII – первой половины XIX в. / Под. ред. М. Ф. Шабаевой. – М.: Педагогика, 1973. – С. 242.

- ² ЦДІАК України, ф. КМФ-12, оп. 1, од. зб. 254.
- ³ Там само, од. зб. 258.
- ⁴ Там само, од. зб. 259, 260, 261.
- ⁵ Там само, од. зб. 331.
- ⁶ Там само, ф. 692, оп. 33, спр. 2, арк. 52–57.
- ⁷ Там само, ф. 339, оп. 1, спр. 110, 31 арк.
- ⁸ Держархів Херсонської області, ф. 310, оп. 1, спр. 1–4.
- ⁹ Там само, ф. 212, оп. 1, спр. 18, арк. 12.
- ¹⁰ Там само, ф. 213, оп. 1, спр. 5, арк. 39–44.
- ¹¹ Там само, ф. 212, оп. 1, спр. 82, арк. 1.
- ¹² Там само, ф. 18, оп. 1, спр. 2, арк. 45.
- ¹³ Там само, ф. 190, оп. 1, спр. 2, арк. 5–6.
- ¹⁴ Там само, ф. 18, оп. 1, спр. 2, арк. 40.
- ¹⁵ Там само, ф. 213, оп. 1, спр. 32, арк. 53–54.
- ¹⁶ Там само, ф. 212, оп. 1, спр. 19, арк. 55, 82, 220.
- ¹⁷ Там само, ф. 213, оп. 1, спр. 1, арк. 7–9, 25–26.
- ¹⁸ МІМКО. – Дело № 42. Положение на котором учреждено хирургическое училище в Елисаветграде и почему оно упразднено. (Фотокопії).
- ¹⁹ РДАВМФ уже більш як три роки не працює у зв'язку із реорганізацією.
- ²⁰ *Богумил А.* К истории управления Новороссии князем Г. А. Потемкиным. – Вып. 1. – Ордера 1790–1791 гг. – Екатеринослав, 1905. – 140 с.
- ²¹ Архив графов Мордвиновых. – СПб., 1901. – Т. 1. – 712 с.
- ²² Програма екзамена на звання кочегарного унтер-офіцера // Морской сборник. – 1875. – № 3. – С. 31–34; Програма екзамена на звання рулевого // Морской сборник. – 1875. – № 4. – С. 14; Програма екзамена на звання сигнальщика // Морской сборник. – 1875. – № 4. – С. 13–14.
- ²³ Приказ генерал-адмирала по морскому ведомству от 10 мая 1866 г. // Морской сборник. – 1866. – № 6. – С. 10; Устав Русского общества пароходства и торговли основанного 3 августа 1856 г. // Морской сборник. – 1856. – № 12. – С. 56–78.
- ²⁴ Извлечения из отчета управляющего Черноморскою штурманскою ротою полковника Манганари за 1855 г. // Морской сборник. – 1856. – № 5. – С. 438–463. Отчет управляющего Черноморской штурманской ротой генерал-майора Манганари за 1857 г. // Морской сборник. – 1858. – № 4. – С. 265–279. Отчет управляющего Черноморской штурманской ротой контр-адмирала Манганари за 1859 г. // Морской сборник. – 1860. – № 7. – С. 39–62.
- ²⁵ Отчет командира Черноморской гардемаринской роты контр-адмирала Юхарина за 1857 г. // Морской сборник. – 1858. – № 4. – С. 251–264.
- ²⁶ Отчет по 2-му Учебному экипажу представленный командиром оногo капитаном Швендером за 1856–1858 гг. // Морской сборник. – 1858. – № 5. – С. 133–138. Отчет по 2-му Учебному экипажу представленный командиром оногo капитаном 1-го ранга Швендером за 1860 г. // Морской сборник. – 1861. – № 5. – С. 71–76. Отчет по 2-му Учебному экипажу за 1861 г представленный командиром оногo капитаном Швендером // Морской сборник. – 1862. – № 6. – С. 215–219.
- ²⁷ Извлечения из отчета инспектора всех учебных морских экипажей генерал-лейтенанта Кохиуса за 1856 г. о 2-м Учебном экипаже // Морской сборник. – 1856. – № 4. – С. 134–145.
- ²⁸ Отчет председателя Ученого отделения морского технического комитета и Комитета морских учебных заведений за 1870 г. // Морской сборник. – 1871. – № 8. – С. 1–68.

²⁹ Отчет о деятельности Алешковской 2-классной мореходной школы за 1904–1905 гг. – Алешки: Типо-Литография Л. Г. Шпиро, 1905. – 38 с.

³⁰ Отчет о мореходных императора Александра II трехразрядных классах в г. Херсоне, с 1 января 1893 по 1 января 1894 г. – Херсон: Тип. Херсонского Губернского правления, 1894. – 10 с.; Отчет о мореходных классах трех разрядов Императора Александра II в Херсоне с 1 января 1882 по 1 января 1883 г. – Херсон: Типография Н. О. Ващенко, 1883. – 8 с.

³¹ **Черноморские адмиралтейские селения. Отчет генерал-лейтенанта Кумани – председателя особой комиссии в Николаеве // Морской сборник. – 1860. – № 4. – С. 497–531.**

³² Материалы для истории русского флота. – СПб.: В типографии Морс. м-ва, 1888. – Ч. 12. – С. 705–706.

³³ Там же. – 1895. – Ч. 15. – С. 233, 251, 293.

³⁴ Там же. – 1898. – Ч. 16. – С. 528.

³⁵ *Чорний О. В.* Херсонський морський кадетський корпус // Вісник Академії праці і соціальних зв'язків Федерації профспілок України. Науково-практичний збірник. – 2005. – № 5. – С. 224–229.

³⁶ *Зеленецький К.* Записки на пути по Херсонской губернии // Вестник императорского Русского географического общества. – 1857. – Ч. 21. – С. 200–278.

³⁷ *Поездка по низовьям Днепра А. Афанасьева-Чужбинского // Морской сборник. – 1859. – № 8. – С. 331–336.*

³⁸ *Записки Аполлона Леонтовича Черноморского флота гардемарина // Морской сборник. – 1904. – № 4. – С. 1–24.*

³⁹ *Афанасьев-Чужбинський О.* Подорож у Південну Росію. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 469 с.

⁴⁰ *Николаев // Морской сборник. – 1861. – № 9. – С. 125–142; Николаев. Статистическое описание за 1863 г. // Морской сборник. – 1863. – № 11. – С. 38–51.*

⁴¹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генштаба. Херсонская губерния (Составитель А. Шмидт). – СПб: Главное управление Генштаба, 1863. – Ч. 1. – 604 с.; Ч. II. – 874 с.

⁴² Адмирал Ушаков. Документы. – М., 1951. – Т. 1–2.

⁴³ М. П. Лазарев. Документы / Под ред. К. И. Никульченкова. – М.: Воениздат МО СССР, 1961. – Т. 3. – 580 с.

⁴⁴ Вице-адмирал Корнилов. Документы. – М.: Воениздат, 1947. – 340 с.

⁴⁵ *Херсону 200 лет, 1778–1978: Сборник документов и материалов. – К.: Наукова думка, 1978. – 405 с.; Севастополю 200 лет, 1783–1983: Сборник документов и материалов. – К.: Наукова думка, 1983. – 415 с.; Николаеву 200 лет, 1789–1989: Сборник документов и материалов. – К.: Наукова думка, 1989. – 397 с.*

Chorny O.

**Sources of Nautical Schools History in the Southern Ukraine
(Last Quarter of XVIII – Beginning of XX Century)**

The article covers the source base (archival documents from the state archives of Ukraine and archives publications of XIX – XX centuries) with regard to history of educational institutions specializing in training naval officers for the Black Sea navy and merchant marine.